

Jemielity, Witold

Układ administracyjny ziemi ostrołęckiej dawniej i dziś

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 8, 48-56

1994

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

W Księstwie Warszawskim zachowano pruski podział na powiaty. W Królestwie Polskim utworzono nową jednostkę administracyjną pod nazwą obwodu, która obejmowała obszar od jednego do trzech powiatów. W województwie płockim były następujące obwody, każdy o jednym powiecie: lipnowski, makowski, ostrołęcki, płocki, przasnyski i pułtuski.⁴ Po upadku powstania listopadowego rząd carski zacierał odrębności Królestwa Polskiego od Cesarstwa. Jednym z przejawów tej polityki była zmiana nazw urzędów i okręgów administracyjnych. W 1837 r. przemianowano województwa na gubernie, w 1842 r. obwody na powiaty.⁵

W 1866 r. zwiększono ilość guberni i powiatów, dzieląc ostatnie na utworzone w 1864 r. gminy; dotąd był podział powiatów na parafie. Jedną z nowych guberni była łomżyńska, w której znajdowały się powiaty: kolneński, łomżyński, makowski, ostrołęcki, ostrowski, pułtuski, szczuczynski i mazowiecki. Powiat ostrowski wydzielił się z powiatu ostrołęckiego. W 1866 r. w skład powiatu ostrołęckiego wchodziły miasta Ostrołęka i Myszyniec oraz gminy wiejskie: Czerwin, Goworowo, Nakły, Nasiadki, Ostrołęka, Piski, Rzekuń, Stary Myszyniec, Szczawin, Troszyn i Wach.⁶

W 1869 r. siedemdziesiąt cztery procent dawnych miast Królestwa Polskiego przemianowano na osady, m.in. Myszyniec. Z osad utworzono odrębne gminy, bądź połączono je we wspólne gminy z pobliskimi wsiami i folwarkami. Łączył się z tym nowy podział na gminy.⁷ W 1891 r. w powiecie ostrołęckim były następujące gminy: Czerwin – 7397 mieszkańców i 41 miejscowości, Dylewo – 6207 i 22, Goworowo – 5644 i 29, Myszyniec – 9674 i 14, Nakły – 2306 i 26, Nasiadki – 5863 i 23, Piski – 3066 i 30, Rzekuń – 5720 i 36, Szczawin – 4891 i 30, Troszyn – 6588 i 46, Wach – 8628 i 25 miejscowości.⁸ W 1911 r. podano te same gminy, z wykazem ogólnej liczby ludności oraz według wyznania.

Ludność powiatu ostrołęckiego w 1911 r.

Tabela 1.

Gmina	Liczba ogólna	katolików	protestantów	żydów	pow. w morgach
Czerwin	9396	9172	6	194	25012
Dylewo	8151	7959	–	147	28710
Goworowo	8636	4916	41	1858	14508
Myszyniec	11397	8891	56	2396	22850
Nakły	7076	6893	–	175	12695

Nasiadki	6444	6437	–	–	33789
Piski	3641	3453	–	188	14290
Rzekuń	7614	7147	4	182	25020
Szczawin	5322	5227	5	87	11794
Troszyn	7577	7290	1	264	22347
Wach	11077	11064	–	–	36471
Ostrołęka m.	11612	4928	146	5491	2603

Źródło: Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego, Warszawa 1914, s. 23.

Zdecydowanie przeważała ludność katolicka, w miastach było dużo Żydów, niektóre gminy obejmowały znaczny obszar.

W sierpniu 1919 r. Rada Ministrów tymczasowo utrzymała dawny podział rosyjski na powiaty.⁹ W tymże roku powstało województwo białostockie, w skład którego weszły m.in. powiaty ostrołęcki i ostrowski. Od 1 kwietnia 1939 r. powiaty te włączono do województwa warszawskiego, w którym pozostawały do utworzenia w 1975 r. województwa ostrołęckiego.¹⁰

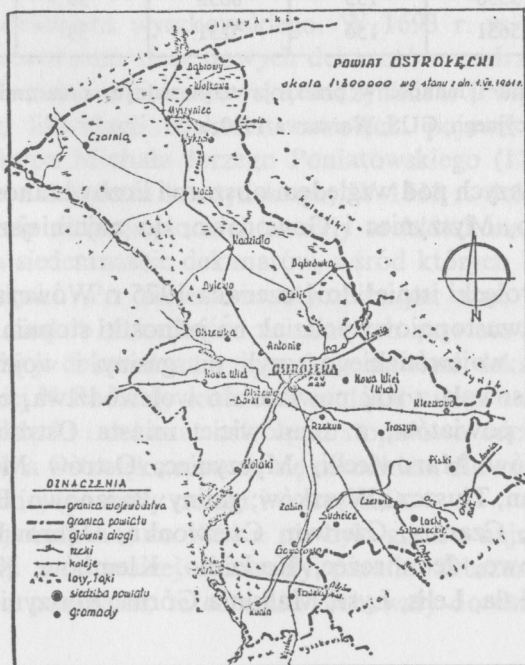
Powierzchnia powiatu ostrołęckiego w latach 1919–1931 wynosiła 1632,5 km², było tu jedno miasto i jedenaście gmin. W 1931 r. po rozwiązaniu powiatu kolneńskiego powiększono powiat ostrołęcki o gminy Gawrychy, Łyse i Turośl, obszar wzrósł do 2281 km². W 1921 r. w powiecie znajdowało się 325 miejscowości, w tym 1 miasto i 324 wioski, z tych Myszyniec, Czerwin i Goworowo były osadami. W 1921 r. powiat zamieszkiwało 73836 osób. W 1931 r. liczba mieszkańców wzrosła do 112800 osób, na wsi mieszkało 90% ludności. W 1921 r. Polacy stanowili 92,7% ogółu ludności powiatu, Żydzi – 2,7%. Gęstość zaludnienia wynosiła 45 osób na km².¹¹

W 1933 r. przyjęto ustawę o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego. Wówczas wojewoda białostocki podzielił gminy na gromady, które obejmowały jedną wieś, dwie wsie lub więcej miejscowości.¹² W latach trzydziestych przeniesiono niektóre miejscowości w ramach gmin Dylewo, Czerwin, Goworowo, Myszyniec, Nasiadki i Turośl. Zmieniono nazwy gmin Dylewo na Kadzidło, Nasiadki na Durlasy, Wach na Czarnia. Zniesiono gminę Nakły, włączając jej terytorium do gminy Rzekuń, gminę Piski, włączając jej terytorium do gminy Czerwin i Troszyn. W 1936 r. przywrócono gminę Piski.¹³

W 1939 r. Niemcy przydzielili: do Generalnej Guberni gminy Czerwin i Goworowo, do Prus Południowo-Wschodnich gminy Czar-

nia, Durlasy, Gawrychy, Kadzidło, Łyse, Myszyńiec, Rzekuń i Turośl, do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej gminy Piski i Troszyn.¹⁴ Od 1 stycznia 1948 r. przywrócono powiat kolneński, do którego odeszły z powiatu ostrołęckiego gminy Gawrychy, Łyse i Turośl.¹⁵ W maju 1948 r. w powiecie ostrołęckim było jedno miasto i dziewięć gmin wiejskich: Czarnia – 11 gromad, Czerwin – 30, Durlasy (z siedzibą w Lelisie) – 11, Goworowo – 42, Kadzidło – 24, Myszyńiec – 19, Piski – 22, Rzekuń (z siedzibą w Ostrołęce) – 37 i Troszyn – 18 gromad.¹⁶

W 1954 r. rząd wydał ustawę o reformie podziału administracyjnego wsi i o powołaniu gromadzkich rad narodowych. W miejsce dotychczasowych gmin i gromad utworzono „nowe gromady”, w których liczba mieszkańców miała wynosić od jednego do trzech tysięcy, odległość do siedziby gromadzkiej rady narodowej najwyżej trzy kilometry, powierzchnia od 15 do 50 km.¹⁷ Wówczas w powiecie ostrołęckim utworzono 41 nowych gromad.¹⁸ W Polsce na miejsce 3000 gmin powstało 8759 nowych gromad i 87 osiedli. W 1954 r. utworzono 19 nowych powiatów, w rok potem 26 nowych powiatów. W 1960 r. zmniejszono liczbę gromad do 6333, czego domagały się rady narodowe i ludność.¹⁹ Dotyczyło to również powiatu ostrołęckiego. Do 1973 r. pozostało jedynie 16 nowych gromad.²⁰

Od 1 stycznia 1973 r. zniesiono dotychczasowy podział terenów wiejskich na gromady i osiedla a utworzono gminy.²¹ W powiecie ostrołęckim były następujące gminy: Czarnia, Czerwin, Goworowo, Kadzidło, Lelis, Myszyniec, Olszewo-Borki, Rzekuń i Troszyn. W 1976 r. gminę Czarnia włączono do gminy Myszyniec, ale w 1982 r. przywrócono gminę Czarnia.²² Oto stan gmin w 1990 r.

Tabela 2

Powierzchnia i ludność gmin w 1990 r.

Gmina	Powierzchnia		Ludność		Liczba sołectw sołectw
	w ha	w km ²	ogółem	na 1 km ²	
Czarnia	9253	93	2656	29	9
Czerwin	17113	171	5917	35	41
Goworowo	21893	219	9446	43	40
Kadzidło	25868	259	10247	40	24
Lelis	19771	198	7387	37	21
Myszyniec	22859	229	9838	43	19
Olszewo-Borki	19530	195	7394	38	36
Rzekuń	13550	135	8055	59	21
Troszyn	15631	156	5231	33	35

Źródło: Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym oraz zmiany podziału administracyjnego, GUS, Warszawa 1990, s. 81.

Do największych pod względem obszaru i liczby ludności należały gminy Kadzidło, Myszyniec i Goworowo, do najmniejszych gmina Czarnia.

Powiat ostrołęcki istniał do 1 czerwca 1975 r. Wówczas w Polsce wprowadzono dwustopniowy podział: na jednostki stopnia podstawowego i stopnia wojewódzkiego, czyli na gminy i województwa.²³ Ostrołęka awansowała z roli powiatu do województwa, objęła teren kilku dawnych powiatów, a mianowicie: miasta Ostrołęka, Brok, Chorzele, Maków Mazowiecki, Myszyniec, Ostrów Mazowiecka, Przasnysz, Różan, Tłuszcz i Wyszaków; gminy: Baranowo, Brańszczyk, Brok, Chorzele, Czarnia, Czerwin, Czerwonka, Dąbrówka, Długosiodło, Goworowo, Jednoróżec, Kadzidło, Klembów, Krasnosielc, Krzynowłoga Mała, Lelis, Łyse, Małkinia Górna, Myszyniec, Obryte,

Olszewo-Borki, Ostrów Mazowiecka, Płoniawy-Bramura, Przasnysz, Rozogi, Różan, Rząśnik, Rzekuń, Rzewnie, Somianka, Stary Lubotyń, Szekłów, Sypniewo, Tuszcz, Troszyn, Wąsewo, Wyszaków, Zambrodzie, Zaręby i Zatory.²⁴

II. Podziały kościelne

Mazowsze wchodziło w skład diecezji płockiej, powstałej w 1095 r. Rozbiory zachwiały wielowiekowy porządek. W 1818 r. dekanaty Łomża, Wąsosz i Wizna odeszły do nowo utworzonej diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej.²⁵ Ostrołęka i okolice pozostały w diecezji płockiej, ale opuściły ją w 1925 r. na rzecz nowo utworzonej diecezji łomżyńskiej.²⁶ Ostatnie zmiany w 1992 r. znów uszczupliły terytorium diecezji płockiej, bowiem przydzielono ponownie obszar po Wyszaków, Różan, Chorzele do diecezji łomżyńskiej.²⁷

W ramach dawnej diecezji płockiej, w 1449 r. z archidiakonatu płockiego wydzielono archidiakonat pułtuski, w którym początkowo były tylko cztery dekanaty: pułtuski, wizneński, łomżyński i prawdopodobnie nurski. Dwa ostatnie obejmowały Ziemię Łomżyńską i Ziemię Nurską. W 1593 r. podzielono dekanat nurski włączając kilka parafii do dekanatu wyszkowskiego. W 1693 r. w archidiakonacie pułtuskim utworzono sześć nowych dekanatów: andrzejewski, kamieńczykowski, makowski, ostrowski, radzyński i wąsowski. Dekanat nurski uległ likwidacji. Dekanat ostrołęcki pojawił się dopiero za rządów biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego (1773–1785), wydzielono go z dekanatu łomżyńskiego. W 1818 r. dokonano nowego rozgraniczenia diecezji płockiej, zanikły archidiakonaty, diecezję podzielono na siedemnaście dekanatów, wśród których były andrzejewski i ostrołęcki. Po powstaniu styczniowym rząd carski nakazał utworzenie siedzib dekanatów w miastach powiatowych. Wówczas uległ likwidacji dekanat andrzejewski a powstał dekanat w Ostrowi Mazowieckiej.²⁸ Podziały kościelne nadążały więc za państwowymi. Powiat ostrołęcki i dekanat ostrołęcki stopniowo odchodziły z Ziemi Łomżyńskiej a Ostrołęka stawała się ośrodkiem dla części historycznej Ziemi Nurskiej (powiaty nurski i ostrowski).

Jak wspomniano, do 1864 r. nie było gmin a najniższą jednostką administracji państwowej stanowiły parafie. Obszar gmin nie pokrywał się z parafiami, te ostatnie zachowały do dzisiaj prawie nie

zmieniony teren. Dekanaty często pokrywały się z dawnymi powiatami. Oto parafie w ramach dekanatów według stanu z 1776 r.:

Dekanat andrzejewski. Parafie: Andrzejewo, Czyżew, Kołaki, Rosochate, Rutki, Nur z filią Boguty, Zambrów, Zaręby, Zawady i Zuzela; powierzchnia 1188,0 km²; średnia km² na jedną parafię – 118,8; liczba miejscowości należących do parafii – 364; średnia miejscowości na jedną parafię – 36,4; liczba ludności – 21562; średnia ludności na 1 km² – 18,9.

Dekanat łomżyński. Parafie: Kadzidło, Kleczkowo, Łomża, Miastkowo, Myszyniec, Nowogród, Ostrołęka, Rzekuń, Puchały, Szczepankowo i Śniadowo; pow. km² – 2718,0; średnia km² na jedną parafię – 247,0; liczba miejscowości należących do parafii – 253; średnia miejscowości na jedną parafię – 23; liczba ludności – 28385; średnia ludności na 1 km² – 10,4.

Dekanat ostrowski. Parafie: Brok, Czerwin, Jasienica (Złotoria), Jelonki, Lubotyń, Ostrów, Piski, Poręba, Szumowo i Wąsewo; pow. km² – 1090,8; średnia km² na jedną parafię – 109,0; liczba miejscowości należących do parafii – 159; średnia miejscowości na jedną parafię – 15,9; liczba ludności – 12373; średnia ludności na 1 km² – 11,3.

Były to parafie rozległe terenowo, pokryte lasami; w diecezji płockiej średnia dla wszystkich dekanatów wynosiła na jedną parafię – 78,7 km². Pod względem wyznania w poszczególnych dekanatach było ludności: dekanat andrzejewski – katolików 20168 (93,53%), żydów 1394 (6,46%); dekanat łomżyński – katolików 26940 (94,91%), protestantów 81 (0,28%), żydów 1364 (4,78%); dekanat ostrowski – katolików 11822 (95,54%), żydów 551 (4,45%).²⁹

Po reorganizacji diecezji płockiej w 1818 r. w dekanacie ostrołęckim były parafie: Czerwin, Goworowo, Jelonki, Kadzidło, Kleczkowo, Myszyniec, Ostrołęka, Piski, Rzekuń, Troszyn i Wąsewo.³⁰ Obecnie istnieją w Ostrołęce siedziby dwóch dekanatów: dekanat św. Antoniego z parafiami – Borawe, Czerwin, Kleczkowo, Ostrołęka pod wezwaniem św. Antoniego, Ostrołęka pod wezw. Zbawiciela Świata, Piski, Przytuły Stare, Rzekuń i Troszyn; dekanat Nawiedzenia NMP z parafiami – Dąbrówka k/Ostrołęki, Łęg Starościński, Nowa Wieś, Obierwia, Olszewo-Borki, Ostrołęka pod wezw. Nawiedzenia NMP, Ostrołęka pod wezw. św. Wojciecha i Wach.³¹

Zakończenie

W państwowych podziałach administracyjnych Ostrołęki i okolicy można wyróżnić dwa okresy: do trzeciego rozbioru kraju i w ostatnich dwustu latach. W pierwszym okresie powiat ostrołęcki jako jeden z czterech należał do Ziemi Łomżyńskiej. Po trzecim rozbiorze powiat ostrołęcki powiększył się o tereny dwóch dawnych powiatów Ziemi Nurskiej – ostrowskiego i nurskiego, Ostrołęka awansowała na siedzibę dużego powiatu. Po powstaniu styczniowym z powiatu ostrołęckiego wydzielił się powiat ostrowski i oba zachowały prawie niezmieniony obszar do likwidacji powiatów w 1975 r. Od 1931 do 1948 r. w skład powiatu ostrołęckiego wchodziły trzy gminy ze zniesionego powiatu kolneńskiego.

Przed rozbiorami powiat ostrołęcki był w województwie mazowieckim, po 1795 r. w Prusach Nowowschodnich w departamencie płockim (przemianowanym w 1837 r. na gubernię płocką), od 1866 r. w guberni łomżyńskiej, od 1919 r. w województwie białostockim, od 1 kwietnia 1939 r. w województwie warszawskim, w 1975 r. w Ostrołęce ustanowiono siedzibę województwa.

Pod względem administracji kościelnej Ostrołęka i okolice należały do diecezji płockiej, w 1925 r. przeszły do diecezji łomżyńskiej i pozostają w niej do dzisiaj. Element kościelny był dawniej widoczny także w administracji cywilnej, bowiem do 1864 r. parafia pozostawała najniższą jednostką administracji państwowej.

W okresie od insurekcji kościuszkowskiej do dzisiaj Ostrołęka wyraźnie umocniła swoją pozycję w ustroju administracji państwowej i kościelnej.

PRZYPISY:

- 1) Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Warszawa 1975, s. 42. M. Bartniczak, *Podziały administracyjne w powiecie Ostrów Mazowiecka. Zarys historyczny*, w: Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu, pod red. St. Russockiego, Warszawa 1975, s. 278. J. Kazimiński, *Dzieje północno-wschodniego Mazowsza 1525–1864*, w: *Dzieje ziem województwa ostrołęckiego*, Warszawa 1984, s. 78.
- 2) J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neustpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963, s. 4, 77, 176, 184.
- 3) Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka*, s. 130.
- 4) J. Wąsicki, *Ziemie*, s. 18.
- 5) W. Trzebiński, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego 1815–1918*, „Dokumentacja Geograficzna” 1956, s. 4, s. 34, 53.

- 6) *Dziennik Praw 1866*, t. 66, s. 301.
- 7) K. Dumala, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831–1869*, Wrocław 1974, s. 178, 180.
- 8) *Statistika nasielennych miast łomżyńskiej guberni*, cz. I, Warszawa 1891, s. 113 n.
- 9) Dz. Ust. 1919 nr 72 poz. 426.
- 10) W. Jemielity, *Szkoły średnie i zawodowe w województwie białostockim 1919–1939*, Łomża 1991, s. 14.
- 11) J. Kijowski, *Obraz powiatu ostrołęckiego w okresie międzywojennym*, Ostrołęka 1983, s. 1. Dz. Ust. 1932 nr 3 poz. 18.
- 12) Dz. Ust. 1933 nr 35 poz. 249. Białostocki Dziennik Wojewódzki 1933 nr 11 poz. 49; 1935 nr 20 poz. 83.
- 13) W. Jemielity, *Szkoły powszechne w województwie białostockim 1919–1939*, Łomża 1991, s. 44. Biał. Dz. Woj. 1931 nr 14, poz. 121. Dz. Ust. 1936 nr 23, poz. 191; 1936 nr 74 poz. 529.
- 14) *Amliches Gemeinde und Dorferzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarichen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1 Marz 1943*. Krakau 1943, s. 76.
- 15) Dz. Ust. 1948 nr 21 poz. 148.
- 16) *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, pod red. St. Srokowskiego, Warszawa 1948, s. 211.
- 17) Dz. Urz. WRN w Białymstoku 1954 nr 10 poz. 49. Dz. Ust. 1954 nr 43 poz. 191.
- 18) Dz. Urz. WRN w Warszawie 1954 nr 11 poz. 67.
- 19) *Podział administracyjny PRL*, Warszawa 1956, s. 1; Warszawa 1960, s. 11; Warszawa 1969, s. 1.
- 20) Dz. Urz. WRN w Warszawie 1957 nr 6 poz. 69; 1959 nr 12 poz. 439; 1961 nr 13 poz. 292; 1961 nr 13 poz. 293; 1968 nr 10 poz. 88, 89.
- 21) Dz. Ust. 1971 nr 50 poz. 322; 1972 nr 49 poz. 312.
- 22) Dz. Urz. WRN w Warszawie 1972 nr 20 poz. 407. Dz. Ust. 1975 nr 17 poz. 92; 1981 nr 26 poz. 139.
- 23) Dz. Ust. 1975 nr 16 poz. 91.
- 24) Dz. Ust. 1975 nr 17 poz. 92.
- 25) W. Jemielity, *Diecezja augustowska czyli sejneńska 1818–1872*, Lublin 1972, s. 9 n.
- 26) W. Jemielity, *Powstanie diecezji łomżyńskiej*, w: *Schematyzm jubileuszowy*, Łomża 1975, s. 7 n.
- 27) *Rocznik diecezji łomżyńskiej*, Łomża 1993, s. 58.
- 28) T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 19, 21.
- 29) St. Litak, *Parafie i ludność diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII wieku*, w: *Studia Płockie*, t. III, pod red. J. Kłoczowskiego, Płock 1975, s. 231, 235, 237.
- 30) J. Skarbek, *Diecezja płocka w latach 1795–1831*, w: *Studia Płockie*, t. III, pod red. J. Kłoczowskiego, Płock 1975, s. 260.
- 31) *Rocznik diecezji łomżyńskiej*, s. 155–162.